

ЗНАЧЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ ДЛЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

THE SIGNIFICANCE OF MARTIAL LAW FOR CIVIL LIABILITY IN JURIDICAL PRACTICE

Цікало В.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-6174-6928

Стаття присвячена правовому аналізу впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність у практиці господарських судів. У зв'язку із втратою чинності Господарським кодексом України, підлягає перегляду судова практика господарських судів щодо впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність.

Огляд сучасних практичних і наукових джерел щодо співвідношення понять *непереборна сила* та *форс-мажор* дають підстави виділити два підходи до його розуміння. Згідно з першим із них: непереборна сила та форс-мажор розглядають як єдине явище (тотожні поняття). За другим підходом — їх розмежовують в якості самостійних понять. Звідси, у вітчизняному правовому полі можна виокремити дві концепції співвідношення понять *непереборна сила* та *форс-мажор*: «єдиного (спільного) поняття» і «самостійних понять».

З урахуванням національної юридичної практики, треба зауважити, що поняття *форс-мажор* має дві особливості порівняно із *непереборною силою*:

1) по-перше, за сферою поширення, *форс-мажор* є вузьким поняттям, оскільки його застосовують лише у договірних зобов'язаннях, у той час, як *непереборна сила* звільняє і від договірної, і від недоговірної відповідальності;

2) по-друге, за змістом, *форс-мажор*, навпаки, ширше поняття за *непереборну силу*, так як, може включати у себе також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності, але, з урахуванням засади свободи договору, можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності.

Залежно від виду зобов'язання (договірне чи недоговірне) та змісту договору, *воєнний стан* може мати ознаки як *непереборної сили*, так і *форс-мажору*.

У попередній практиці господарських судів, яка формувалася ще за період дії Господарського кодексу України, обставини, пов'язані з воєнним станом, застосовували не для звільнення від відповідальності, а як підставу зменшення розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України).

Між звільненням від цивільно-правової відповідальності (ст. 617 Цивільного кодексу України) та зменшенням розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України) у судовій практиці були виявлені істотні відмінності:

1) звільнення від цивільно-правової відповідальності не поширювалося на 3 проценти річних та інфляційні; натомість, зменшення розміру штрафних санкцій охоплювало як встановлений індекс інфляції, так і три відсотки річних;

2) звільнення від цивільно-правової відповідальності допускало частковий або повний її обсяг; водночас, зменшення розміру штрафних санкцій завжди означало частковий (неповний) їх розмір.

Воєнний стан, як один із різновидів обставин непереборної сили та форс-мажору, має бути підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а не лише зменшення розміру штрафних санкцій.

Ключові слова: воєнний стан, зобов'язання, індекс інфляції, 3 проценти річних, непереборна сила, порушення, форс-мажор, цивільно-правова відповідальність, штрафні санкції.

The article deals with the legal analysis of the impact of martial law on civil liability in the practice of commercial courts.

Due to the invalidation of the Commercial Code of Ukraine, the judicial practice of commercial courts regarding the impact of martial law on civil liability is subject to revision.

A review of modern practical and research sources on the correlation between the concepts of irresistible force and force majeure gives grounds to distinguish two approaches to its understanding. According to the first one: irresistible force and force majeure are considered as a single phenomenon (identical concepts). According to the second approach, they are distinguished as separate concepts. Hence, in the domestic legal field, two conceptions of the correlation between irresistible force and force majeure can be distinguished: "of a single (common) concept" and "of separate concepts".

Considering national contractual practice, it should be noted that the concept of force majeure has two peculiarities, compared to irresistible force:

1) firstly, in terms of scope, force majeure is a narrower concept, since it applies only to contractual obligations, while irresistible force exempts from both contractual and non-contractual liability;

2) secondly, in terms of content, force majeure, on the contrary, is a broader concept than irresistible force, as it can also include circumstances that do not have signs of emergency or inevitability, but taking into account the principles of freedom of contract, can exempt from civil liability.

Depending on the type of obligation and the content of the contract between the parties, martial law may have the characteristics of both force majeure and irresistible force.

In the previous practice of commercial courts, which was formed during the period of the Commercial Code of Ukraine, circumstances related to martial law were used not to exempt from liability, but as a basis for reducing the amount of penalties (Article 233 of the Commercial Code of Ukraine).

Significant differences have been identified in judicial practice between exemption from civil liability (Article 617 of the Civil Code of Ukraine) and reduction of penalties (Article 233 of the Commercial Code of Ukraine):

1) exemption from civil liability did not apply to 3 percent per annum and inflation; instead, the reduction in the amount of penalties covered both the established inflation index and three percent per annum;

2) exemption from civil liability allowed for its full scope; at the same time, reduction of penalties always meant a partial (incomplete) their size.

Martial law, as one of the types of irresistible force and force majeure circumstances, should be a ground for exemption from civil liability, and not just a reduction in the amount of penalties.

Key words: martial law, irresistible force, force majeure, obligation, inflation index, 3 percent per annum, breach, civil liability, penalties.

Постановка проблеми. 28 серпня 2025 року введено в дію Закон України “Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб” (реєстр. № 6013), яким, серед іншого, визнано таким, що втратив чинність Господарський кодекс України. З урахуванням цих законодавчих змін, перегляду підлягає судова практика господарських судів щодо впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання теорії та практики звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок обставин непереборної сили, у тому числі, воєнного стану, досліджували у своїх працях такі українські вчені як: Л.М. Баранова, В.М. Болдирева, М.М. Великанова, Б.В. Кирдан, В.М. Косак, О. О. Кот, О.С. Кочина, Н. С. Кузнецова, В.В. Надьон, О.І. Сафончик, І. В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Стефанчук та багато інших. Водночас, наукові пошуки щодо впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність не відображають співвідношення між звільненням від неї та зменшенням штрафних санкцій за порушення зобов’язання.

Мета дослідження. Метою статті є виявлення співвідношення між звільненням від цивільно-правової відповідальності та зменшенням штрафних санкцій за порушення зобов’язання внаслідок воєнного стану і формулювання відповідних пропозицій щодо розвитку подальшої судової практики.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України особа, яка порушила зобов’язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов’язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок **непереборної сили**.

Визначення поняття непереборної сили містить п.1) ч. 1 ст. 263 Цивільного кодексу України («Зупинення перебігу позовної давності»), за яким, непереборна сила – це надзвичайна або невідворотна за даних умов подія.

У ч. 2 ст. 14-1 Закону України “Про торгово-промислові палати в Україні” до непереборної сили віднесли обставини, пов’язані із воєнним станом: збройний конфлікт, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна. Листом № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 року Торгово-промислова палата України засвідчила форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили): військову агресію російської федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану. Враховуючи це, ТПП України підтвердила, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є *надзвичайними, невідворотними* та об’єктивними обставинами для суб’єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб за договором та/або іншим зобов’язанням/обов’язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди і виконання яких/-го стало неможливим у встановлений строк внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [1].

Як вбачається із змісту листа Торгово-промислової палати України, обставини непереборної сили отожденоються, у ньому, із форс-мажорними обставинами. Такої позиції дотримують О.С. Кочина, В.М. Болдирева, Б.В. Кирдан: “проаналізувавши вищезазначені визначення, можемо стверджувати, що поняття «форс-мажор», «форс-мажорні обставини», «непереборна сила», «обставини непереборної сили» є тотожними і вживаються в українському законодавстві як синоніми” [2, с. 56; 3, с. 119]. Іншу точку зору мають Л.М. Баранова та М.О. Стефанчук. “На відміну від непереборної сили, яка є універсальною підставою звільнення від відповідальності (як договірної, так і недоговірної), форс-мажор є обставиною, що звільняє лише за невиконання (неналежне виконання) договірних зобов’язання. За допомо-

гою договору сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах (на які випадки він поширюється, які правові наслідки його існування; чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов’язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов’язання, що виникло на підставі договору” [4, с. 190]. “Відповідно до положень вітчизняного законодавства поняття «форс-мажорні обставини» та «обставини непереборної сили» використовуються як синоніми, проте, здійснивши аналіз даного питання, варто розділити ці два терміни та використовувати поняття форс-мажору щодо звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов’язань” [5, с. 171].

Огляд сучасних практичних і наукових джерел щодо співвідношення понять *непереборна сила* та *форс-мажор* дають підстави виділити два підходи до його розуміння. Згідно з першим із них: *непереборна сила* та *форс-мажор* розглядають як єдине явище (тотожні поняття). За другим підходом – їх розмежовують в якості самостійних понять. Звідси, у вітчизняному правовому полі можна виокремити дві концепції співвідношення понять *непереборна сила* та *форс-мажор*: «*єдиного (спільного) поняття*» і «*самостійних понять*».

Підтримуючи ідею самостійності *непереборної сили* та *форс-мажору*, слід висловити уточнення щодо їх відмінності. З урахуванням національної договірної практики, треба зауважити, що поняття *форс-мажор* має дві особливості порівняно із *непереборною силою*:

1) *по-перше*, за сферою поширення *форс-мажор* є вузьким поняттям, оскільки застосовується лише у договірних зобов’язаннях, у той час, як *непереборна сила* звільняє і від договірної, і від недоговірної відповідальності;

2) *по-друге*, за змістом *форс-мажор*, навпаки, ширше поняття за *непереборну силу*; так як може включати у себе також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності, але, з урахуванням засади свободи договору, можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності.

Зважаючи на те, що обставини форс-мажору, на свій розсуд, визначають сторони цивільно-правового договору, вони, не порушуючи засади свободи договору, можуть передбачити в якості форс-мажору також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності. Наприклад, за домовленістю сторін, до умов форс-мажору можуть бути віднесені обставини, які перелічені в абз.2 ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України: недодержання своїх обов’язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов’язання, відсутність у боржника відповідних коштів тощо.

Отже, залежно від виду зобов’язання та змісту договору між сторонами, **воєнний стан може мати ознаки як непереборної сили, так і форс-мажору**.

Згідно із п. 18 Прикінцевих та Перехідних положень Цивільного кодексу України воєнний стан окремо визнаний підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності у позикових правовідносинах: у період дії в Україні воєнного стану у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов’язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитором (позикодавцем), позичальник звільняється від відповідальності, визначеної статтею 625 цього Кодексу, а також від обов’язку сплати на користь кредитора (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. “Глумлення пункту 18 Прикінцевих та Перехідних положень ЦК України свідчить, що законодавець передбачив особливості у регулюванні наслідків прострочення виконання (невиконання, часткового виконання) певних грошових зобов’язань. Така особливість проявляється: в період дії в Україні воєнного

стану та в тому, що позичальник звільняється від відповідальності, визначеної частиною 2 статті 625 ЦК, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позичодавця) неустойки (штрафу, пені) та інших платежів, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року" [6].

За порушення **інших (непозикових) грошових зобов'язань**, суди відмовляли у звільненні від цивільно-правової відповідальності відповідачів у зв'язку із тим, що вони не змогли довести причинно-наслідкового зв'язку між воєнним станом та неможливістю виконати конкретне зобов'язання, оскільки сама собою військова агресія російської федерації не є підставою для звільнення від відповідальності за невиконання/неналежне виконання договірних зобов'язань [7; 8]. Відповідно до правового висновку, викладеного Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у постанові № 920/505/22 від 23.03.2022 року, **форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру і при їх виникненні сторона, яка посиляється на них як на підставу неможливості виконання зобов'язання, повинна довести наявність таких обставин не тільки самих по собі, але й те, що ці обставини були форс-мажорними саме для цього конкретного випадку виконання господарського зобов'язання. В будь-якому разі сторона зобов'язання, яка його не виконує, повинна довести, що в кожному окремому випадку саме ці конкретні обставини мали непереборний характер саме для цієї конкретної особи при виконанні нею договірних зобов'язань** [9].

У той же час, у попередній практиці господарських судів, яка формувалася ще за час дії Господарського кодексу України, обставини, пов'язані з воєнним станом, застосовували не для звільнення від відповідальності, а як підставу зменшення розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України). Так, у справі № 915/534/22 господарські суди першої та апеляційної інстанцій, зменшуючи розмір штрафних санкцій, врахували кризову ситуацію, яка склалася в країні внаслідок військової агресії російської федерації проти України, що призводить до фінансових труднощів усіх підприємств без виключення [10]. В іншій справі № 922/444/24 суд господарської юрисдикції у якості підстави зменшення розміру штрафних санкцій взяв до уваги **факт окупації територіальної громади внаслідок воєнних дій** [11].

Відповідно до ч. 1 ст. 233 скасованого Господарського кодексу України у разі **якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора**, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: 1) ступінь виконання зобов'язання боржником; 2) майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; 3) не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. **Якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин**, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій. Із наведеної законодавчої норми вбачається, що дії чи події, пов'язані із воєнним станом, не належать до підстав для зменшення розміру штрафних санкцій. Воєнний стан не включає у себе майнових та інших інтересів сторін зобов'язання, оскільки, має ознаки надзвичайності та невідворотності і не залежить від ставлення до нього суб'єктів зобов'язальних правовідносин. Він повинен звільняти від цивільно-правової відповідальності порушника зобов'язання (ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України), як обставина непереборної сили або форс-мажору для боржника.

Між звільненням від цивільно-правової відповідальності (ст. 617 Цивільного кодексу України) та зменшенням розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України) у судовій практиці були виявлені істотні відмінності:

1) звільнення від цивільно-правової відповідальності не поширювалося на 3 проценти річних та інфляційні; натомість, зменшення розміру штрафних санкцій охоплювало як встановлений індекс інфляції, так і три відсотки річних;

2) звільнення від цивільно-правової відповідальності допускало як частковий, такі і повний її обсяг; водночас, зменшення розміру штрафних санкцій завжди означало частковий (неповний) їх розмір.

Відповідно до висновку Великої Палати Верховного Суду, викладеного у постанові від 08 листопада 2019 року у справі № 127/15672/16-ц.: **“Формулювання статті 625 ЦК України, коли нарахування процентів тісно пов'язується із застосуванням індексу інфляції, орієнтує на компенсаційний, а не штрафний характер відповідних процентів, а тому 3 % річних не є неустойкою у розумінні положень 549 цього кодексу”** [12]. З урахуванням такої правової позиції, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду зробив більш категоричний підсумок: **“... суди попередніх інстанцій дійшли правильних висновків про те, що нарахування у вигляді інфляційних втрат та 3 % річних, що передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК, за своєю правовою природою не є правовою відповідальністю (штрафними санкціями, встановленою ст. 611 ЦК та ст. 217 ГК). Тому правила щодо звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання у випадку настання непереборної сили (форс-мажору), визначені ст. 617 ЦК та ст. 218 ГК, не підлягають застосуванню до акцесорного зобов'язання, передбаченого ч. 2 ст. 625 ЦК, щодо сплати суми боргу з урахуванням установленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також процентів річних від простроченої суми”** [13].

Ця правова настанова не узгоджується із положеннями ст.ст. 549 та 625 Цивільного кодексу України, і вилучає із обсягу цивільно-правової відповідальності три проценти річних та інфляційні. Індекс інфляції і три проценти річних, передбачені у ч. 2 ст. 625 Цивільного кодексу України, є правовими наслідками **порушення** грошового зобов'язання і мають **додатковий невідгідний майновий характер** для особи, яка не виконала зобов'язання. У таких особливостях інфляційних та трьох відсотків річних вбачаються ознаки цивільно-правової відповідальності. До речі, стаття 625 Цивільного кодексу України, що містить положення про індекс інфляції та три проценти річних, має назву «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання», тобто відносить їх до заходів цивільно-правової відповідальності. Саме від такої відповідальності передбачає звільнення стаття 617 Цивільного кодексу України.

09 січня 2025 року Верховна Рада України ухвалила Закон “Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період”, яким скасовано дію Господарського кодексу України. З урахуванням таких законодавчих змін, перегляду також підлягає судова практика господарських судів щодо зменшення розміру штрафних санкцій через воєнний стан. Воєнний стан, як один із різновидів обставин непереборної сили та форс-мажору, має бути підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а не лише зменшення розміру штрафних санкцій. Водночас, при застосуванні такої підстави суди повинні ураховувати правові висновки Верховного Суду, згідно з якими, особа, яка ставить питання про звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок воєнного стану, має довести, що саме конкретні обставини воєнного стану зумовили невиконання нею зобов'язання, яке є предметом спору.

Висновки.

1. З урахуванням національної договірної практики, треба зауважити, що поняття форс-мажор має дві особливості порівняно із непереборною силою: по-перше, за сферою поширення форс-мажор є вузьчим поняттям,

оскільки застосовується лише у договірних зобов'язаннях, у той час, як непереборна сила звільняє і від договірної, і від недоговірної відповідальності; по-друге, за змістом форс-мажор, навпаки, ширше поняття за непереборну силу, так як може включати у себе також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності, але з урахуванням засади свободи договору можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності.

2. Між звільненням від цивільно-правової відповідальності (ст. 617 Цивільного кодексу України) та зменшенням розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України) у судовій практиці були виявлені істотні

відмінності: звільнення від цивільно-правової відповідальності не поширювалося на 3 проценти річних та інфляційні, натомість, зменшення розміру штрафних санкцій охоплювало як встановлений індекс інфляції, так і три відсотки річних; звільнення від цивільно-правової відповідальності допускало як частковий, так і повний її обсяг, водночас, зменшення розміру штрафних санкцій завжди означало частковий (неповний) їх розмір.

3. Воєнний стан, як один із різновидів обставин непереборної сили та форс-мажору, має бути підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а не лише зменшення розміру штрафних санкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
2. Кочина О.С., Болдирева В.М. Вплив воєнного стану на цивільні правовідносини. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 53-58.
3. Кирдан Б.В. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 118-120.
4. Баранова Л.М. Звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Вчення про цивільно-правову відповідальність*: монографія / І.В. Спасибо-Фатеева, Л.М. Баранова, О.О. Біляєв та ін.; за ред. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ЕКУС, 2025. С. 170-191.
5. Стефанчук М. Особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. 1 (33). С. 166-172.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 31.01.2024 в справі № 183/7850/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/116840099>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15.06.2023 в справі № 910/8580/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/111675747>.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.06.2023 в справі № 922/999/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/111972419>.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23.03.2023 в справі № 920/505/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/109773270>.
10. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 року в справі № 915/534/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/117373994>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.03.2025 в справі № 922/444/24. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/125946811>.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.11.2019 в справі № 127/15672/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85743708>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13.09.2023 в справі № 910/8741/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/114750973>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025